

‘Doe wat het gezond verstand zegt’

Burgemeester Van Randwijck
en de Grote Oorlog

Tijdens de Eerste Wereldoorlog kregen gemeenten veel extra werkzaamheden op hun bordje. Amersfoort kreeg te maken met een stroom vluchtelingen en geïnterneerde Belgische militairen. Burgemeester Van Randwijck moest de opvang in goede banen leiden. Een hele opgave. Maar hij liet zich niet snel uit het veld slaan. Problemen met voedselvoorziening, vluchtelingen, hij pakte het even voortvarend aan.

Het college van B&W in 1914, in de burgemeesterskamer van het stadhuis aan de Westsingel.

Gesigneerde foto van Jan Willem Wentzel, Archief Eemland.

Op het moment van de Duitse inval in België, op 4 augustus 1914, was Van Randwijck amper twee jaar in functie. Hij was ineens burgemeester in oorlogstijd en werd geconfronteerd met onvoorziene problemen. Er ontstond gebrek aan levensmiddelen en een grote stroom vluchtelingen kwam op Amersfoort af. Belgische vluchtelingen zorgden voor chaos in het land, vooral in de grenssteden in het zuiden. Op de beurzen ontstond paniek. In een terugblik omschreef minister Treub zichzelf als directeur van een groot gekkenhuis.¹

Van Randwijck hield zich goed staande. Hij was er de man niet naar om van slag te raken door de gebeurtenissen om hem heen. Het kwam op daden aan. In brieven aan zijn moeder, gravin Van Randwijck geboren barones Van Hogendorp, komt het allemaal voorbij: het voedselprobleem, de vluchtelingen en andere gevolgen van 'den oorlogstoestand'. Ondertussen ging het leven gewoon door. Van Randwijck was betrokken bij plannen voor het graven van een kanaal naar de Rijn en bemoeide zich als bestuurslid met de Vereniging van Nederlandse gemeenten.

Zeker eens per maand, soms om de twee weken, deed Van Randwijck verslag van zijn belevenissen. Familieaangelegenheden namen daarbij een voorname plaats in. Zijn vrouw 'Rietje', gravin van Randwijck, zette zich in voor hulp aan Belgische vluchtelingen, zijn kinderen Steven en Madeline gingen naar school, maakten muziek, kregen tennisles ('ook de sportzin ontwaakt'). Van Randwijck toont zich een betrokken en tegelijk nuchtere echtgenoot en vader. De oorlog was bij alle huiselijkheid even ver weg.

Carrière

Van Randwijck was een burgemeester van de oude stempel. Het burgemeestersambt was voorbehouden aan hoog opgeleide mannen van goede afkomst, die vaak vele jaren in functie waren. Bijzonder was wel dat Van Randwijck zijn hele werkzame leven een gemeente trouw bleef. Zijn gezin raakte geworteld in Amersfoort en dat was een belangrijke reden om niet te verkassen. Het burgemeesterschap van Groningen liet hij daarom

Mr. Jules Cornelis graaf van Randwijck (1874-1962), burgemeester (1912-1940 en in 1945).

Archief Eemland.

in 1917 aan zich voorbij gaan. Dat was te ver uit de buurt.²

In de jaren 1914-1918 werd een sterk beroep gedaan op zijn organisatievermogen. Als hij al twijfelde of hij voldoende daadkracht bezat voor de bijzondere omstandigheden, dan liet hij dat niet merken. Aan kennis van ambtelijke zaken ontbrak het hem zeker niet.

Als een echte aristocraat maakte Van Randwijck zich geen zorgen over bevoegdheden. Hij nam

¹ Rooij, P., de, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813*. Amsterdam, 2002, p. 157. ² Van Randwijck, brief 9 juli 1917, Archief Eemland (AE), 0193 Van Randwijck correspondentie.

Panorama vanaf de Amersfoortse berg, 1910.

Archief Eemland. N.B. In de verte de stellingmolen 'De Gunst', de zgn. molen van Nefkens aan de Leusderweg bij de Daltonstraat; links met de grijze ronde kap, de Juliana van Stolbergkazerne.

Toegangspoort Juliana van Stolbergkazerne, 1900.

Archief Eemland.

beslissingen als het nodig was, zoals in de maanden augustus en september 1914. Door de mobilisatie van 200.000 Nederlandse mannen ontstonden problemen met de voedselvoorziening. ‘In dergelijke omstandigheden bekommer ik mij al heel weinig om bevoegdheid-quasties, maar doe, wat het gezond verstand zegt, de verantwoording voor later trek ik mij niet aan!’, schreef hij op 22 augustus 1914.³ Dat was Van Randwijck ten voeten uit. Je zou niet zeggen dat hij pas twee jaar burgemeester was.

Hij was zijn carrière begonnen op de Secretarie van de Gemeente Leeuwarden. Daar had hij geleerd hoe het er binnen een gemeente aan toe ging. Na twee jaar was hij overgestapt naar Den Haag, voor een vergelijkbare functie. In Den Haag bevond hij zich dicht in de buurt van de macht, het centrum van de Nederlandse politiek, al hield hij zich wat dat betreft op de vlakte. Van een uitgesproken politieke voorkeur was geen sprake.

Wel kwamen in de hofstad zijn ambities voor het burgemeestersambt naar boven. Het lukte hem niet om burgemeester te worden van Dordrecht, maar kort daarna ontstond een andere vacature. Het kleinere Amersfoort leek hem wel wat. In een latere terugblik op zijn carrière schreef hij: ‘Ik ging op audiëntie bij Minister Heemskerk en daarop kreeg ik de indruk: ik geloof heusch, dat het gek zou zijn, als ik het niet werd!!’ Op 1 augustus 1912 was de benoeming een feit. Het werk kon beginnen.

Amersfoort

Echt een aansprekende naam was Amersfoort niet. De stad was vanaf 1890 sterk gegroeid maar legde het wat populariteit betreft af tegen een stad als Arnhem.⁴ Zeker als vestigingsplaats voor welgestelden. Rijke Amsterdammers hadden meer belangstelling voor het snelgroeiende Hilversum of het chique Baarn. Met een bevolking van minder dan 25.000 zielen behoorde Amersfoort tot de middelgrote steden. De tweede stad van de provincie, dat wel. Een mooi begin voor een carrière als burgemeester, meer leek het aanvankelijk niet.

Aan de omgeving lag het niet. De hoger gelegen zandgronden stonden bekend als gezond, wat aantrekkelijk was voor ex-Indiëgangers die een vestigingsplaats zochten in Nederland. Vanaf 1912 richtte een Reclamecommissie haar aandacht op deze repatrianten, zoals de plantersfamilie Rant. Naast de omgeving was de goede bereikbaarheid van de stad per spoor een belangrijk lokkertje.

Aan villa’s voor de welgestelde nieuwkomers ontbrak het echter. Het toekomstige Bergkwartier stond in 1912 nog in de kinderschoenen.⁵ Wel waren er statige villa’s verrezen langs de Heiligenbergerbeek, aan de voet van de berg. Bergop was een lastiger verhaal. Ook voor veel arbeiders was voorlopig geen geschikte woonruimte voorhanden. Na de stormachtige groei vanaf de jaren 1890 waren de bouwactiviteiten in de stad vrijwel stilgevallen.

Bevolkingsgroei

Een fors deel van de Amersfoortse bevolkingsgroei kwam voor rekening van defensie. Na 1870 waren te Amersfoort in een tijdsbestek van zes jaar twee imposante kazernes verrezen, de Willem III kazerne en de Juliana van Stolbergkazerne. Er werden 1600 beroepsmilitairen gelegerd, die het straatbeeld in Amersfoort gingen bepalen. Rond de eeuwwisseling keek niemand meer op van een militair meer of minder.⁶

Landarbeiders uit de Gelderse Vallei trokken naar de stad en vonden emplooi in de fabrieken langs de Eem. Het fabriekswerk bood hen inkomsten, al waren de lonen net als op andere plaatsen laag. Na de uitgaven voor voedsel en drank bleef er weinig geld over. Wonen was een sluitpost. Veel arbeiders huurden kamers in slecht onderhouden huizen in de oude binnenstad.

Overheid en particulier initiatief

De gemeente Amersfoort onderkende het huisvestingsprobleem maar aarzelde om in te grijpen. Overheidsbemoeienis ging in tegen het

19^e-eeuwse *laissez-faire*. Ondernemende particulieren moest je geen strobreed in de weg leggen. Ook in de jaren na de grondwetsherziening van 1848 had de overheid zich bescheiden opgesteld.⁷ Woningbouw werd aan particulieren overgelaten. Plaatselijke overheden richtten de aandacht vooral op bestrijding van criminaliteit en landloperij. Armoede werd gezien als persoonlijk falen en bestrijding ervan niet als opdracht voor de overheid.⁸

Overheidsbemoeienis

Na 1880 gingen plaatselijke overheden zich langzamerhand meer met het sociale en economische leven bemoeien. De zogenaamde Sociale Kwestie speelde daarbij een belangrijke rol. De revolutionaire onrust in Frankrijk tijdens de Parijse Commune was in Nederland niet onopgemerkt gebleven.⁹ Wie de arbeiders aan hun lot overliet zou vroeger of later de rekening gepresenteerd krijgen.

Ook in Amersfoort sloeg de gemeente tegen het eind van de 19^e eeuw haar vleugels uit. Ze ging zich bemoeien met armoedezorg en werkloosheid. Tot zover paste de provinciestad prima in het landelijke beeld. Liefdadigheid was tot dan toe keurig aan kerken en particulieren overgelaten. Maar de stad ging ruim voor 1912, eerder dan andere steden, over tot gemeentelijke armenzorg door het Burgerlijk Armbestuur.¹⁰

Op het terrein van de werklozenzorg nam de stad ook initiatieven. Vanaf de jaren 1890 hadden vakverenigingen zogenaamde werkloosheidskassen ingesteld. In geval van werkloosheid konden de kassen een kleine bijdrage in het levensonderhoud uitkeren. Dat paste in de visie van jonge sociaalliberalen, die armoede en werkloosheid niet meer aan persoonlijk falen toeschreven. De maatregelen van Van Randwijck sloten daar naadloos op aan. In 1908 was in Amersfoort al een fonds tegen de ‘geldelijke gevolgen van onvrijwillige werkloosheid’ opgericht.¹¹ In de eerste oorlogsmaand van 1914 stelde Van Randwijck een

particuliere Arbeidsbeurs in, die werklozen aan werk hielp in Amersfoort en directe omgeving. In 1915 werd deze instantie omgezet tot Gemeentelijke Arbeidsbeurs. Het gemeentelijk apparaat breidde zich uit.

Werklozen werden in deze jaren ook ingezet in werkverschaffingsprojecten. Een daar van was de aanleg van wegen op de Amersfoortse berg. De bouw van villa’s kwam mondjesmaat op gang maar de gemeente had verwachtingen voor de naoorlogse jaren. Ook hierin trok de gemeente het initiatief naar zich toe. In 1874 had de gemeente nog bouwgrond op de berg verkocht aan particulieren, in 1913 kocht zij deze grond terug. Het besef dat de gemeente de bebouwing op de berg in eigen hand moest nemen, won terrein. Stadsplanning was te omvangrijk om aan individuele ondernemers over te laten.

Wetgeving hielp om de gemeentelijke ambities in goede banen te leiden. Op grond van de Woningwet van 1901 konden gemeenten woningen onbewoonbaar verklaren en pandeigenaars dwingen om maatregelen te nemen. Minstens zo belangrijk was dat gemeenten verplicht werden om de tien jaar een uitbreidingsplan te maken.¹² Daarmee kregen steden als Amersfoort het monopolie op de stadsplanning in handen. Ook voor Amersfoort was de tijd van handelen aangebroken.¹³ En niemand paste daar beter in dan de daadkrachtige jonge burgemeester.

Democratie

Meer taken voor gemeenten betekende meer ambtenaren. Dat wilde niet direct zeggen dat het er democratischer aan toe ging. Formeel berustte de macht binnen een gemeente bij de gemeenteraad, in de praktijk was het de burgemeester die de beslissingen nam. De raad vergaderde enkele keren per jaar en raadsleden hadden doorgaans onvoldoende kennis van wetten en regelgeving.

Het aantal kiesgerechtigden was klein. Sinds de grondwet van 1848 werden de gemeenteraden wel rechtstreeks gekozen maar kiesrecht was voorbehouden aan mannen van 23 jaar en ouder die

³ Geciteerd in Elias, B.G.J., ‘Een burgemeester in oorlogstijd, brieffragmenten uit 1914 van mr. J.C. Graaf van Randwijck en zijn echtgenote’, in: *Amersfoortse opstellen*, 1998. ⁴ Bank, J.Th.M. en Buuren, M. van, *1900 Hoogtij van burgerlijke*

cultuur. Den Haag, 2000, p. 135. ⁵ Kemperink, Rob M., e.a. *Bruit van d’Eem: geschiedenis van Amersfoort*. Utrecht, 2009, p. 561. ⁶ *Ibidem*, p. 608.

⁷ Kossmann, E.H., *De lage landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België*. Amsterdam, 1979, p. 189. ⁸ ‘Bruit van d’Eem’, p. 628. ⁹ Rooij, P. de, 2002, p. 100. ¹⁰ ‘Bruit

van d’Eem’, p. 635. ¹¹ *Ibidem*, p. 636. ¹² Bank, J.Th.M. en Buuren, M. van, 2000, p.142. ¹³ Rooij, P. de, 2002, p. 101.

Het college van B&W in 1914, in de burgemeesterskamer van het stadhuis aan de Westsingel.

Vlnr. R.G. Rijkens, N. Vels Heyn en H.W. van Esveld, wethouders; mr. J.C. graaf van Randwijck, burgemeester; en A.R. Veenstra, gemeentesecretaris.

Gesigeneerde foto van Jan Willem Wentzel, Archief Eemland.

voldoende belasting betaalden.¹⁴ In heel Nederland betekende dit dat 11% van de bevolking mocht stemmen. Amersfoort zat daar aan de vooravond van de oorlog met 10% vlak onder. Dat was wel een verbetering ten opzichte van de 5% van 1890.¹⁵

Nieuw in de gemeenteraden was dat politieke tegenstellingen na 1900 een rol gingen spelen.¹⁶ De opkomst van de confessionele partijen zorgde voor meningsverschillen tussen liberale, katholieke en protestantse raadsleden. Socialisten zorgden er voor

dat arbeiders via hun vertegenwoordigers een stem kregen in de raad. De Sociaaldemocratische Arbeiders Partij (SDAP) werd tot 1914 buiten de politiek gehouden maar de oorlogsdreiging bracht daar verandering in. De SDAP schaarde zich in 1914 achter het oorlogskabinet en maakte de socialisten daarmee tot bruikbare gesprekspartners. Al bleef de associatie met arbeidsonrust en revolutie

¹⁴ *Geschiedenis van de Provincie Utrecht*, deel III vanaf 1780, p. 363. ¹⁵ 'Bruit van d'Eem', p. 613. ¹⁶ Kossmann, 1979, p. 359.

hardnekkig. Niet iedereen was gelukkig met een 'rood' raadslid.

Het eerste socialistische raadslid in Amersfoort, J. Hofland, werd niet bepaald met gejuich ontvangen.¹⁷ Toch maakte Van Randwijck zich weinig zorgen. De gemeenteraad had zo weinig invloed dat ook de socialist Hofland hem niet in de weg zou zitten. Met de gemeentesecretaris kon hij de meeste zaken wel af. Die had tenminste verstand van zaken.¹⁸ Veenstra en de burgemeester bleken elkaar goed aan te vullen. Wat Van Randwijck aan boekhoudkundige kennis ontbeerde, compenseerde Veenstra met financieel inzicht. Op zaterdagen herschreef de burgemeester de brieven van zijn secretaris. De samenwerking verliep uitstekend: 'Het is al heel gauw bekend geworden, dat Veenstra en ik samen eigenlijk alles voorbereidden, waarmee het College dan instemde.'¹⁹ In de wandelgangen werd spottend gesproken over het College van B&V, een vondst die Van Randwijck wel wist te waarderen.

Vereniging Nederlandse Gemeenten

Van Randwijck beseftte al vroeg dat overleg tussen gemeenten onderling van groot belang was. Nieuwe taken voor gemeenten leverden allerlei organisatorische vraagstukken op die gemeenten onmogelijk allemaal zelf konden oplossen. Wetgeving vanuit de rijksoverheid zorgde voor vragen over de lokale uitvoering. Het was daarom zaak als burgemeester een stevig netwerk op te bouwen. Dat gaf zicht op oplossingen van anderen.

Informeel was er al langer sprake van contacten tussen burgemeesters, als leden van de sociale elite. In 1882 had dat overleg in de provincie Utrecht een formeel tintje gekregen met de oprichting van de Utrechtsche Provinciale Vereeniging van Burgemeesters en Secretarissen. De vraagstukken die na 1900 op de gemeenten af kwamen vroeger echter om landelijke oriëntatie.

Op 28 februari 1912 werd in Den Haag de

Vereeniging Nederlandsche Gemeenten opgericht. Daarbij was vanuit de Provincie Utrecht alleen een vertegenwoordiger van de stad Amersfoort aanwezig.²⁰

Op 9 april 1914 werd Van Randwijck lid en in het volgende jaar trad hij toe tot het bestuur (14 januari 1915).²¹ In oktober 1916 werd hij benoemd tot voorzitter. In deze jaren was hij ook voorzitter van de Kanaalvereniging, een vereniging die zich inspande voor een kanaal door de Gelderse Vallei. Veel tijd kon hij daar echter niet aan besteden. De oorlogstoestand eiste de aandacht op.

Oorlog

Nog voor de oorlog in het westen goed en wel begonnen was werd de dreiging op straat zichtbaar. Op zaterdag 31 juli 1914 mobiliseerde het Nederlandse leger, als een der eersten in West-Europa. Op een mooie zonnige ochtend trokken de eerste dienstplichtigen naar de stations.²² Het vertrek van de mannen veroorzaakte veel beroering.

'Overall waar telegrammen der couranten waren aangeplakt, stonden drommen mensen, die 't geval onderling bespraken en velen toonden zich er niet weinig door ontdaan.' Op 1 augustus kwamen 's morgens veel soldaten van buiten de stad aan, op weg naar de kazernes in Amersfoort. 'Amersfoort leek wel één groote militaire mierenhoop, waar men, als verdwaald hier en daar een burger opmerkte.'²³

Noodmaatregelen

Het begin van de oorlog stelde het Kabinet voor acute problemen. Naast de mobilisatie moest het Kabinet zich bezighouden met de sociale en economische gevolgen van het uitbreken van de oorlog. Nederland mocht dan als neutraal land terzijde staan, de gevolgen van de oorlog deden zich direct voelen.

Op 28 juli, nog voor het uitbreken van de vijandelijkheden, was al paniek ontstaan op de

¹⁷ 'Bruit van d'Eem', p. 643. ¹⁸ Buiten, H. en Vogelzang, F., 'Gemeentepolitiek en provinciaal bestuur', in: *Geschiedenis van de Provincie Utrecht*, deel III vanaf 1780, p. 364. ¹⁹ Randwijck, J.C. van, *Schets van zijn bestuurlijke loopbaan, 1900-1940*, 1962 (bibliotheek AE, G2747)

²⁰ Lemmink, J.Ph.S., 'Er bestaat eene afdeling Utrecht', 90 jaar afdeling Utrecht van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten. Nieuwegein 2009, p. 17. ²¹ *Ibidem*, p. 205.

²² Moeyes, Paul, *Buiten Schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918*. Amsterdam, 2001, p. 62.

Amsterdamse effectenbeurs²⁴. Het gebouw van de door Berlage ontworpen beurs aan het Damrak werd daarop gesloten. De handel in effecten en aandelen kwam grotendeels stil te liggen.

Minstens zo bedreigend was het probleem van de voedselvoorziening. De mobilisatie van 200.000 Nederlandse mannen legde de aanvoer en de verspreiding van levensmiddelen lam. De overheid moest zich er mee gaan bemoeien. Op het platteland werd naarstig gezicht naar mannen die konden helpen bij het binnenhalen van de oogst. Militairen konden wel verlof krijgen om enkele weken thuis op de boerderij te helpen maar meer dan dat zat er niet in. Het gevaar van een Duitse inval was niet denkbeeldig.

Het aantal werklozen nam snel toe in de eerste oorlogsmaanden. Vooral in luxe-industrieën als de diamantindustrie maar ook in andere bedrijfstakken. In de gezinnen van de gemobiliseerde militairen was de nood hoog²⁵. De overheid kon in deze crisis niet afzijdig blijven. Op 3 augustus vergaderde het kabinet Cort van der Linden over te nemen noodmaatregelen. Een van de maatregelen bestond uit een nationaal bestand, waarmee alle partijen, inclusief de SDAP, aangaven dat ze zich achter de regering schaarde.

Met een Onteigeningswet en een Levensmiddelenwet hoopte de regering de voedselcrisis in de hand te krijgen. De onteigeningswet gaf burgemeesters het recht om voorraden in beslag te nemen. Dat betekende niet dat de overheid de verspreiding van levensmiddelen strak ging organiseren. Van een van rijkswege geleid distributiesysteem was in deze jaren geen sprake. Veel werd aan het inzicht van burgemeesters ter plaatse overgelaten.

Graanprijzen

Voor Van Randwijck vormden de nieuwe gemeentetaken een mooie uitdaging. Doen wat er gedaan moet worden, was zijn devies. Het liefst met zo min mogelijk gezeur er omheen. Als hij al

aarzelingen had over ingrijpen in het sociaal-economische leven, dan verschoven die tussen 1914 en 1918 naar de achtergrond, zoals op meer plaatsen in Nederland gebeurde. Het 19^e-eeuwse *laissez-faire* was niet langer houdbaar²⁶.

Uitvoering van de levensmiddelenwet was overigens niet eenvoudig. Het Amersfoortsch Dagblad schreef eind augustus dat er een Centraal Bureau was opgericht om ‘zooveel mogelijk graan in ons land te krijgen, graan tot meel te laten verwerken en over het gehele land te doen verspreiden.’²⁷ Op papier zag dat er niet ingewikkeld uit maar de praktijk was weerbarstig. Hoe bepaalde je welke hoeveelheden waar naartoe moesten? Wie zorgde voor de verspreiding? Veel van die vragen werden op lokaal niveau beantwoord.

Een burgemeester met gezag kon plaatselijk het verschil maken. Van Randwijck noteerde over de graanprijzen: ‘De bakkers wilden misbruik maken van de omstandigheden en de – hier reeds zéér hoge – prijzen verhoogden. De conferentie met mij bekwam den heeren bijzonder slecht! Het resultaat was, dat zij niet meer terugkwamen en dat voor den ouden prijs meer gewicht moest geleverd worden dan vroeger.’²⁸ Hij zette de media in ter bekrachtiging van zijn maatregelen. Zo publiceerde hij de winsten van groentenboeren in de Amersfoortsche Courant in de hoop dat dit de heren tot inschikkelijkheid zou dwingen.

Door alle extra werkzaamheden was de maand augustus er een vol hectiek. Ontevreden was Van Randwijck niet:

‘Voor die eerste veertien dagen van de mobilisatie af zijn voorbij gevlogen, terwijl men den geheelen dag bezig was maatregelen te beramen en uit te voeren, waarover men vroeger niet had kunnen denken; in korten tijd moest men zich inwerken in allerlei zaken, waar men vroeger geheel buiten stond. Op slot van zaken ben ik zeer tevreden hoe alles hier gegaan is; het voornaamste was, dat ik i.z. de prijs van levensmiddelen dadelijk ingreep; zelfs vóórdat de wet er was, had men al vermoeden,

dat ik iets wilde doen en dat had al eenig effect gehad.’²⁹

Op dat moment kon hij niet vermoeden dat de grootste uitdaging voor de gemeente nog moest komen. In oktober 1914 werd Amersfoort geconfronteerd met een stroom van duizenden Belgische vluchtelingen. De harde realiteit van de oorlog kwam ineens heel dichtbij.

Oktober 1914

De Duitse inval in België op 4 augustus bracht vrijwel direct een stroom vluchtelingen op gang. Aanvankelijk ging het om kleine aantallen Belgen uit de grensstreek die richting het westen vluchtten. Verhalen over brute acties van Duitse militairen tegen burgers verspreidden zich echter snel.

In de eerste oorlogsmaanden vormden de vluchtelingen vooral een probleem van de zuidelijke provincies³⁰. De val van Antwerpen bracht een nieuwe stroom vluchtelingen op gang, met 33.500 militairen die niet naar de Vlaamse Westhoek hadden weten te ontsnappen. De oorlog stak de grens over in de gedaante van haveloze burgers en verslagen militairen.

Voor Amersfoort kreeg de oorlog een gezicht in oktober 1914. Op 10 oktober belegde Van Randwijck ’s morgens een vergadering om de opvang van Belgische vluchtelingen te bespreken. Diezelfde avond werd een trein met de eerste vluchtelingen verwacht. Er werd een comité gevormd dat zich met de coördinatie van de opvang zou gaan bezighouden. Voorzitter werd J.A. Rant ‘Oud Planter, Lid van den Gemeenteraad’³¹.

Om 22.00 uur ’s avonds waren ‘onderscheide lokalen’ gereed voor de opvang. Pakhuizen, scholen en societeiten openden hun deuren voor de Belgen. De grote zaal van Sociëteit Amicitia, een treffende benaming in dit verband, werd in gebruik genomen als ‘algemeen dagverblijf en ontspanningszaal voor de vluchtelingen’. Voor het eten konden de vluchtelingen terecht in de grote zaal van De Vereniging in de Valkestraat.

In de nacht van 10 op 11 oktober kwam de eerste trein met vluchtelingen te Amersfoort aan. Volgens het verslag van het comité bevatte de trein ‘dokwerkers en andere zoogenaamde losse arbeiders en hunne gezinnen afkomstig uit Antwerpen en omstreken, die bij hun overhaaste vlucht weinig of niets hadden kunnen redden.’ Er werd een ‘kleedingmagezyn’ ingericht en een naaikamer geopend om in de behoefte aan kledingstukken te kunnen voorzien. De leiding van de naaikamer was in handen van burgemeestersvrouw gravin Van Randwijck.

Vrouwenwerk

Van Randwijcks vrouw Cornelia, ‘Rietje’, deed daarmee precies wat van een vrouw in haar positie werd verwacht. Haar primaire taak was de zorg voor echtgenoot en kinderen. Daarnaast hield zij zich bezig met de zorg voor sociaal zwakkeren. Dat was een rol waarin vrouwen zich sinds enkele decennia konden bewegen. Bestuur, handel en industrie waren mannendomeinen, voor vrouwen werd sociale arbeid passend gevonden.³² De tijd dat vrouwen alleen binnenshuis bezig waren verschoof naar de achtergrond. De Eerste Wereldoorlog versnelde die ontwikkeling, al ging dat niet zo snel als in de oorlogvoerende landen. Daar gingen vrouwen aan de slag in de wapenindustrie om de mannen die naar het front vertrokken te vervangen. Voor welgestelde Nederlandse vrouwen was de hulp aan vluchtelingen een passende activiteit.

De naaikamer was tot stand gekomen met steun van de Rockefeller Foundation³³. Deze in 1913 door oliemagnaat John D. Rockefeller opgerichte liefdadigheidsinstelling verleende actief steun aan Belgische vluchtelingen. De gravin verdiepte zich in het werk van het Rockefeller Relief Committee om te zien hoe de hulp in Amersfoort kon worden ingericht. In januari 1915 ging zij naar Rotterdam om meer informatie te krijgen.

Van Randwijck vond het prima dat zijn vrouw dergelijke activiteiten ontplooid. Wat dat betreft

²³ Amersfoortsch Dagblad 1 augustus 1914. ²⁴ Treub, M.W.F., *Oorlogstijd: herinneringen en indrukken*. Haarlem/Amsterdam, 1916, p. 189. ²⁵ Kuijpers, Ivo M., ‘In de schaduw van de grote oorlog. De Nederlandse arbeidersbeweging en de overheid, 1914-1920’. Amsterdam,

2002, p. 58. ²⁶ Binneveld, H., e.a. (red.), *Leven naast de Catastrofe: Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Hilversum, 2001, p. 7. ²⁷ Amersfoortsch Dagblad, 25 augustus 1914. ²⁸ Van Randwijck brief 25 augustus, geciteerd in Elias, B.G.J., *Een burgemeester in oorlogstijd*.

²⁹ Randwijck, brief 14 augustus 1914. ³⁰ Kraaijestein, M., ‘Lokale noden en lokaal beleid’, in: *Leven naast de Catastrofe*, p. 64. ³¹ Verslag over Belgische vluchtelingen te Amersfoort 1-6-1915. ³² Rooij, P. de, 2002, p. 109.

³³ Roodt, Evelyn de, *Oorlogsgasten. Vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Zaltbommel, 1999, p. 199.

Belgische militairen in de Juliana van Stolbergkazerne voor vertrek naar Kamp Zeist, 1914.

Archief Eemland.

was hij een typische sociaalliberaal: gehecht aan de bestaande verhoudingen, met een scherp oog voor bestuurlijke vernieuwing en sociale nood. Maar zodra het werk niet opschoot greep hij direct in. ‘Het vlotte eerst niet zo goed met de opzet hier en toen heb ik mij er maar weer zelf mede bemoeid. Met het gevolg dat er dadelijk een damescomité is benoemd, dat nu verder de geheele zaak in handen neemt; R. zit daarin met 4 andere dames.’³⁴

Het aantal burgervluchtelingen nam in de eerste maanden snel toe. Half november waren er volgens het vluchtelingencomité al 723. Ondertussen waren ook ruim 13.000 Belgische militairen in de stad

gearriveerd. De opvang van hen zorgde voor grote organisatorische problemen. Huisvesting, voeding maar ook de zorg voor zieken en gewonden vroegen onmiddellijk om aandacht.

Militairen

Na de val van de vesting Antwerpen was een groot deel van het garnizoen bij Rozendaal de Nederlandse grens overgestoken. De gevluchte militairen waren gedemoraliseerd en in sommige gevallen gewond. Na herstel hoopten velen via een omweg terug naar België te kunnen trekken. Maar de Hollandse militairen aan de grens waren

onverbidlijk. De Belgen werden ontwapend en onder militair toezicht geplaatst.

De Nederlanders hadden het recht aan hun kant. Op grond van internationale afspraken moesten gevluchte militairen direct aan de grens hun wapens inleveren. Dat was een van de resultaten van de Tweede Haagse Vredesconferentie, die plaatsvond tijdens Van Randwijcks Haagse periode in 1907.

Na een kort verblijf in de grensstreek werden de Belgen op de trein gezet om ergens anders in het land geïnterneerd te worden.

Als noodgreep werden ze voorlopig gelegerd in leegstaande kazernes. Een daarvan was de Amersfoortse Juliana van Stolbergkazerne. De Belgen werden in eerste instantie in tenten op het binnenterrein gelegerd en sliepen op strozakken. In allerijl werden noodkeukens en latrines geplaatst³⁵. Half oktober zaten hier 16.000 militairen dicht opeen gepakt bij elkaar³⁶.

Gravin Van Randwijck was op dat moment druk met de zorg voor de eerder aangekomen vluchtelingen. Dat was nu aardig onder controle. De militairen in de kazerne waren er minder goed aan toe, schreef ze aan haar schoonmoeder in Den Haag. ‘U begrijpt dat ik met ’t een en ander wel volhandig heb, want de vluchtelingen denken er ook nog niet aan weg te gaan. Er zijn er zoowat 800. ’t Is nu alles uitstekend georganiseerd, maar ’t is te hopen dat ’t niet lang duurt. Die 15.000 man in de kazerne die berekend is voor 3 a 4000 is akelig om te zien. De mensen loopen er omheen en deelen van allerlei uit en zij steken gretig die magere armen door het hek, juist als apen’³⁷.

Voor de ruim 200 Belgische officieren was de situatie gunstiger. Zij werden ingekwartierd bij particulieren in de stad. Een van de officieren, kapitein graaf De Ribaucourt, was ondergebracht bij de Van Randwijcks. Zijn vrouw en kinderen kwamen later ook. Gelukkig konden de kinderen Van Randwijck het best vinden met de kinderen De Ribaucourt.

‘Madeliefje kon best opschieten met Hedwige de Ribaucourt; zaterdag kwam de geheele familie weer bij ons eten, ten afscheid, daar mevrouw gisteren haar dochter ging terugbrengen naar

Engeland. Een huis hebben zij nog niet’.³⁸

Kennelijk wilden de Ribaucourts een huis voor zichzelf maar was die wens niet eenvoudig te realiseren. In de tussentijd zat gravin De Ribaucourt niet stil. Net als haar gastvrouw was zij actief in de hulp aan vluchtelingen. Zij hield zich bezig met de organisatie van ateliers voor kantwerksters. Op 24 december schreef De Eembode dat een werkplaats voor mevrouw De Ribaucourt en haar kantwerksters zou worden ingericht in Elisabethdorp, het speciaal voor de gezinnen van geïnterneerde militairen gebouwde dorp in de Bokkeduinen.

Kamp Zeist

In november werden de militairen overgeplaatst naar een nieuw barakkenkamp bij Zeist. Enkele weken eerder had minister van Defensie Bosboom een bezoek gebracht aan Amersfoort en met eigen ogen gezien dat de geïnterneerden er niet best aan toe waren. ‘De infanteriekazerne aldaar, met de omringende terreinen bood een mistroostige aanblik. Niet minder dan 12000 mannen krielden daar in een beperkte ruimte dooreen’³⁹.

Op de heide op het grondgebied van de gemeente Soest werd in twee weken tijd een kamp uit de grond gestampt. Op 4 november ‘omstreeks half twaalf’ vertrokken 6000 Belgen uit Amersfoort om hun intrek te gaan nemen in de barakken. De ruim 1000 man geniesoldaten onder hen werden direct ingezet voor de bouw van de tweede helft van het kamp.⁴⁰ Amersfoort kon opgelucht ademen. Met het vertrek van de militairen keerde de rust in de provincie stad enigszins terug. In december gingen veel Belgische vluchtelingen naar huis, nadat het Duitse militaire gezag had aangegeven dat daar geen bezwaar tegen was. Onder de Belgen die bleven waren veel officieren en gevluchte kunstenaars, zoals de Vlaamse schilder Rik Wouters. In het nieuwe jaar zou die situatie al weer veranderen. Hele Belgische gezinnen trokken naar Amersfoort om zich bij hun geïnterneerde echtgenoten en vaders te voegen.

³⁶ *Ibidem*, p. 34. ³⁷ Brief 17 oktober 1914, geciteerd in Elias, 1998. ³⁸ Randwijck, brief 21 januari 1915. ³⁹ Bosboom, N., *In moeilijke omstandigheden, augustus 1914-mei 1917*. Gorinchem, 1933, p. 340. ⁴⁰ Amersfoortsche Courant, 4 november 1914.

Staat van beleg

Van Randwijck had met de opvang van Belgische militairen niet veel bemoeienis gehad. Vanaf het moment dat de militairen werden opgevangen in de kazerne vielen zij onder het militair gezag. Een goede relatie met de militairen vond Van Randwijck echter van groot belang. Dat blijkt wel uit zijn reactie op maatregelen van militaire zijde.

Na een schietincident in Kamp Zeist op 3 december 1914, waarbij 8 doden en 18 gewonden vielen, stelde Defensie in januari 1915 de staat van beleg in. Volgens een op 31 december van het voorgaande jaar afgekondigde noodwet gold de staat van beleg voor alle gemeenten met een interneringskamp⁴¹. Van Randwijck werd daarvan op de hoogte gesteld door middel van een telegram. De reden voor de maatregel ontging hem. ‘Den volgenden dag vernam ik, dat het geschiedde met het oog op de geïnterneerden’, schreef hij op 21 januari 1915.

De afdeling internering zou voortaan rechtstreeks worden aangestuurd door het Algemeen Hoofdkwartier. De leiding kwam in handen van generaal-majoor Onnen, die daarvoor terugkwam van pensioen. Concreet betekende de staat van beleg dat Nederlandse militairen in hun zoektocht naar gevluchte Belgen woningen mochten doorzoeken en post mochten openen. Volgens Defensie was de maatregel nodig omdat Belgen voortdurend pogingen deden om uit de kampen te ontsnappen. Via een omweg hoopten ze West-Vlaanderen te bereiken en de strijd tegen de Duitsers voort te zetten. Nederland vreesde dat de neutraliteit daarmee in gevaar kwam.

Gelukkig kon Van Randwijck goed overweg met de militaire bevelhebber ter plaatse, generaal Knel. Hij vond Knel ‘zeer geschikt’, vooral omdat de generaal door had dat hij zich niet met de normale gang van zaken in de gemeente Amersfoort moest bemoeien. Burgemeester en bevelhebber zaten elkaar niet in de weg. Anders was dat met generaal-majoor Onnen.

In januari en februari vonden twee incidenten plaats die de relatie met de militaire autoriteiten geen goed deden. Het eerste was een direct gevolg

van de staat van beleg. Een huiszoeking bij een van spionage verdachte officier leverde niets op. Zoals te voorspellen was, stelde Van Randwijck smalend vast. Het beoordelingsvermogen van de Nederlandse militairen schatte hij niet hoog in. De zaak liep met een sisser af.

Het optreden van Onnen op een bijeenkomst in Amersfoort trok meer aandacht. Onnen had op 6 februari een bezoek gebracht aan Kamp Zeist voor een ‘rigoreuse inspectie’ en deed bij die gelegenheid ook Amersfoort aan. In de Juliana van Stolbergkazerne was een tijdelijke universiteit gevestigd, een gezamenlijk initiatief van Universiteit Utrecht en Belgische prominenten, waaronder de Leuvense hoogleraar François Collard. Tijdens bijeenkomsten werden hier ook politieke onderwerpen besproken. Onnen maakte duidelijk dat dat niet de bedoeling was en gedroeg zich zo ‘onhebbelijk’ dat de Belgen zich beklaagden bij de Belgische legatie in Den Haag.

Van Randwijck, die over het incident werd ingelicht, was niet mals in zijn beoordeling van Onnen. ‘Het is jammer voor mijn naam; die officier moet bekend zijn van wege zijn onhebbelijkheid, terwijl men juist zeer tevreden is over het hoofd alhier, Generaal Knel. Tengevolge van den staat van beleg, moet de milit. autoriteit toch óók wat doen, denkt men zeker, vandaar die strenge orders bij goedige politieke vergaderingen. Het soc. dem. kamerlid Kleerekooper heeft dan ook zeer juiste vragen tot den minister gericht. Als er wat te bederven valt, moet het helaas, juist nu nog, van milit. zijde komen.’⁴²

Dat Kleerekooper zich er in de Kamer mee bemoeide lag in de lijn der verwachtingen. Kleerekooper was lid van de SDAP en een veel gevraagde spreker in het land. Hij onthield zich niet van politieke uitspraken ten koste van de regering en de militaire autoriteiten. Een bijeenkomst in Den Helder was afgelast omdat Kleerekooper weigerde te beloven dat hij kritische uitspraken over het militaire gezag achterwege zou laten⁴³. Een overtuigd socialist liet zich niet beteugelen.

⁴¹ Moeyes, 2001, p. 109. ⁴² Randwijck, brief 21 januari 1915. ⁴³ De Graafschap-bode 19 januari 1915.

Opvallender is dat Van Randwijck hem gelijk gaf. Mogelijk is dat een van de redenen voor de bijnaam ‘de rode graaf’, die hem in conservatieve kringen werd toebedeeld. In zijn eigen levensbeschrijving vermeldt hij dat de bijnaam vermoedelijk al uit zijn studententijd stamde. De herkomst ervan was hem niet duidelijk. Veel had het volgens hem ook niet om het lijf. ‘Men vergete niet, dat er toen, te wijten aan zeer conservatieve lieden, speciaal in eigen kring, al heel gauw een neiging bestond om het distinctief “rood” te geven’. Hij was zeker geen medestander van de SDAP maar beschouwde zichzelf ‘vrij vooral van vooringenomenheid’. Dat gold niet voor veel van zijn vakgenoten, die ‘de roden’ in de gemeenteraden zoveel mogelijk dwarsboomden. De jurist Van Randwijck was daar kort over: ‘Ik heb hen altijd als gekozenen erkend met de hun toekomstige rechten.’⁴⁴

Verder had de burgemeester met de militairen weinig te stellen. Er waren andere problemen die de aandacht trokken. De haperende voedselvoorziening bijvoorbeeld. Ook daarin nam hij op de van hem bekende voortvarende manier direct maatregelen. Nergens wekt hij de indruk dat hij gebukt ging onder de omstandigheden. Hij deed wat hij kon. Ook in het huisgezin, dat vooral op zondagen aandacht vroeg. Zijn dochter Madeline had bedacht dat ze toelatingsexamen wilde doen voor het gymnasium. Zo zat de burgemeester op zondagmiddag aan de hand van een ‘toetsnaald’ een Franse vertaling te corrigeren⁴⁵.

Elisabethdorp

Zijn gevoeligheid voor goede relaties kwam Van Randwijck van pas. In het kielzog van de vluchtelingen arriveerden Belgische regeringsvertegenwoordigers om Amersfoort te bedanken voor de geboden hulp. De Belgische delegatie die op maandag 5 juni 1916 op het stadhuis verscheen, stond onder leiding van Prosper Pouillet, minister van Kunst en Wetenschappen. Pouillet was lid van de regering in ballingschap, die tijdens de oorlog in Le Havre zetelde, maar verbleef zelf enige

tijd in Den Haag⁴⁶. Het was niet de eerste keer dat hij Amersfoort aan deed. Juni 1915 had hij een bezoek gebracht aan de tijdelijke universiteit en zijn dank uitgesproken voor de ‘toewijding’ waarmee de Hollanders de Belgische vluchtelingen en geïnterneerden te hulp kwamen. Nu kwam hij nog eens om de dankbaarheid van de Belgen uit te spreken. De hulpvaardigheid van de Amersfoortse bevolking, met Van Randwijck voorop, was de Belgen opgevallen.

Begin november van dat jaar legden de Van Randwijcks zelf een officieel bezoek af aan Elisabethdorp, het dorp met woningen voor de gezinnen van geïnterneerden. Tot dan toe was het er niet van gekomen om de houten huizen in de Bokkeduinen te bezoeken. De huizen waren als bouw pakketten uit Zweden aangevoerd en in februari 1916 in elkaar gezet door Belgische geïnterneerden, als onderdeel van hun werkzaamheden binnen de werkscholen. De verzekering van de opstallen stond op naam van Omer Buuse, drijvende kracht achter de werkscholen en naaste medewerker van de Belgische gezant Fallon.

De Van Randwijcks maakten een rondje door het gezinsdorp, langs de naaischool, een tentoonstelling van kantwerken, een timmerwinkel, bakkerij en ziekenhuis. Voor de verjaardag van zoon Steven kochten ze een door geïnterneerden vervaardigde mandoline.⁴⁷ Steven werd op 21 november 15 jaar.

De winter die volgde begon zacht. Op een zondagochtend schaatsten de burgemeester en zijn vrouw met hun zoon op de Oude Rijn richting Woerden. Het was aangenaam wintervermaak. Toch keek Van Randwijck kort na die zondag raar op van Koninklijke aandacht voor het schaatsen.

Eind van de maand kwam de jonge Koningin Wilhelmina op bezoek in Amersfoort. Volgens de burgemeester maakte ze een ‘malle opmerking’ over het schaatsen. ‘Ik had mij andere vragen voorgesteld betreffende de moeilijke toestanden, waarvoor de gemeentebesturen staan’, schreef hij⁴⁸

⁴⁴ Randwijck, 1962. ⁴⁵ Randwijck, brief 10 februari 1915.

⁴⁶ Schaepdrijver, Sophie de, *De Groote Oorlog. Het Koninkrijk België tijdens de eerste wereldoorlog*. Amsterdam /

Antwerpen, 1998, p. 157. ⁴⁷ Van Randwijck, brief 12 november 1916. ⁴⁸ Randwijck, brief 1 februari 1917.

Elisabethdorp met woningen voor gezinnen van geïnterneerden, 1916.

Archief Eemland.

Van Randwijck wilde erkenning voor het werk van de gemeente, vooral voor de hulp aan vluchtelingen. Daarnaast bezorgde de voedselproblematiek de burgemeester hoofdbrekens. Gebrek aan voedsel was er in Nederland niet maar de verdeling liet te wensen over. Vanaf 1915 werden her en der demonstraties georganiseerd tegen de politiek van het rijk en de maatregelen van lokale overheden. Ook Amersfoort zou daarmee te maken krijgen.

Voedsel

De oppervlakkige belangstelling van de jonge koningin sterkte Van Randwijck in de gedachte dat

de gemeente ruchtbaarheid moest geven aan haar werkzaamheden. Veel van de werkzaamheden van de gemeente bleven voor de gemiddelde burger onzichtbaar. Van Randwijck besloot avonden te organiseren om uitleg te geven over het werk van de gemeente: ‘hoe velen denken nog dat het vrijwel alleen bestaat in het maken van geboorteakten e.d!?’⁴⁹

Om de plaatselijke middenstand te ondersteunen had Amersfoort in het eerste oorlogsjaar een Middenstandscrdietbank opgericht. Van Randwijck werd korte tijd president-commissaris. Probleem was dat veel midden-

standers de gang naar de bank aan de Weverssingel nogal pijnlijk vonden. Het had teveel weg van bedeling. De gemeente slaagde er aanvankelijk niet in om die indruk weg te nemen. Ook daarom was betere voorlichting over het werk van de gemeente van belang.

Schaarste

Op nationaal niveau was voor de voedselvoorziening in 1914 nog weinig geregeld. Weliswaar was de mobilisatie van het veldleger goed verlopen, wat betreft de voedselvoorziening liep de regering achter de feiten aan. Minister Treub en zijn collega Posthuma hadden al voor het uitbreken van de vijandelijkheden pogingen ondernomen om de verdeling van voedsel veilig te stellen, maar het ontbrak aan afdoende maatregelen. De handel profiteerde terwijl in het binnenland tekorten ontstonden⁵⁰. Dat laatste was vooral het geval in de laatste twee oorlogsjaren. Schaarste en rantsoenering bepaalden het beeld⁵¹.

Gebrek aan centrale regie was niet het enige wat er aan schortte. Nederland stond als neutraal land in een spagaat tussen de grootmachten Duitsland en Engeland. Voor de brandstofvoorziening was het land afhankelijk van de invoer van kolen uit Duitsland, omdat de Limburgse mijnen te weinig opleverden. In ruil daarvoor exporteerde Nederland aardappelen naar de burens, wat vooral in 1917 en 1918 tot binnenlands verzet leidde. En uiteraard tot protesten van de Engelsen. Boeren voeren wel bij deze handel, bewoners van de grote steden kwamen tekort.

Plaatselijk werden maatregelen genomen om de aanvoer van aardappelen en groenten op peil te houden. In Hilversum werd op 5 februari 1916 de eerste centrale keuken geopend door de plaatselijke Vereeniging van Huisvrouwen⁵². Utrecht opende eveneens een centrale keuken en stimuleerde bovendien de verbouw van aardappelen en peulvruchten aan de rand van de stad⁵³. Bij gebrek aan aardappelen werd rijst als goedkoop alternatief

aangeprezen maar de meeste huisvrouwen pikten dat niet. Op 1 juli 1916 maakte Van Randwijck bekend dat het levensmiddelenbureau voor winkeliers ‘goedkope rijst’ ter beschikking stelde⁵⁴. Particulieren konden aan rijst komen door een aanvraagformulier in te vullen bij een winkelier, waarna zij binnen drie dagen een rijstkaart toegezonden kregen.

Winkeliers die de maatregelen van de gemeente poogden te omzeilen werden direct aangepakt. In april 1916 liet de burgemeester weten dat een aantal bakkers geschorst waren omdat zij zonder toestemming ‘goedkoop ongebuild tarwebrood’ hadden verkocht. De namen van deze bakkers werden gepubliceerd om het publiek op de hoogte te stellen⁵⁵. In hoeverre dergelijke berichten effect hadden is overigens moeilijk na te gaan. De frequentie waarmee de burgemeester zich tot het volk richtte doet vermoeden dat veel handelaren en winkeliers de overheidsmaatregelen ontdoken. Tegelijk laten de mededelingen zien dat Van Randwijck de communicatie daarover zeer serieus nam.

Rotte aardappelen

In de gemeenteraad kwam de voedselvoorziening regelmatig ter sprake. Van Randwijck had in dit verband nogal wat te stellen met het nieuwe socialistische raadslid Hofland. Deze toonde zich in juni 1916 kritisch op de burgemeester over de aanvoer van aardappelen. Volgens Hofland had de regering al in januari aan gemeenten geadviseerd om aardappelen in te kopen en had de burgemeester daar niets mee gedaan. De burgemeester had niet eens laten weten hoe het stond met de voorraden in Amersfoort. ‘Hij geeft er geen kik over’, merkte Hofland op. In de stad Utrecht waren ter compensatie genoeg bruine bonen en groene erwten, terwijl Amersfoort slechts 25 zakken bruine bonen en 10 zakken groene erwten in huis had.

Hofland vervolgde: ‘En nu zou ik je toch willen vragen: is dat voor een Gemeente als Amersfoort

⁵⁰ Trienekens, G.M.T., *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening 1940-1945*. Utrecht, 1985, p. 411. ⁵¹ Moeyes, 2001, p. 283. ⁵² *Ibidem*, 2001, p. 294. ⁵³ Kraaijestein, M., ‘Lokale noden en lokaal beleid’, in: *Leven*

naast de Catastrofe: Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog. Hilversum, 2001, p. 72. ⁵⁴ Amersfoortsche Courant 1 juli 1916. ⁵⁵ Nieuwe Amersfoortsche Courant 12 april 1916.

met 25 000 inwoners, waar bovendien zoveel vreemdelingen zijn, voldoende? Want tegen die Belgen kunnen we toch niet zeggen: ‘we hebben niets voor jullie’. De reactie van een van de raadsleden – ‘De Belgen eten geen bruine boonen’ – was niet genoeg om Hofland af te remmen. De burgemeester had beslag laten leggen op een partij aardappelen die al verrot waren. De feiten waren te ernstig ‘dan dat de Burgemeester er -laten we maar zeggen – luchthartig overheen mag gaan.’ Aldus Hofland. Dat werd Van Randwijck toch echt te gortig. Nu wilde hij er wel rechtstreeks een ‘kik’ over geven: het ging om aardappelen die door de keurmeester waren afgekeurd. Daarmee was de kous af⁵⁶.

Demonstraties

Hoewel Hofland zich in de Raad roerde, was het daarbuiten aanvankelijk rustig. Demonstraties bleven in Amersfoort lange tijd uit, anders dan in de grote steden. Stakingen en demonstraties waren voor arbeiders een goed middel om iets voor elkaar te krijgen, want de vakorganisaties waren daar nog te zwak voor. Al in 1915 vonden de eerste demonstraties plaats tegen de door regering en plaatselijke overheden gevoerde politiek. Brandpunt van het verzet was Amsterdam, waar in juni 1916 bewoners in optocht naar het huis van de burgemeester gingen om goedkopere aardappelen te eisen⁵⁷. Het blad *De Arbeid* meldde een eerste Amersfoortse actie in juli 1916.⁵⁸

De regering reageerde met de gebruikelijke reflex: nieuwe wetgeving. Op 24 augustus 1916 werd de Distributiewet afgekondigd. Het belangrijkste doel van de wet was het tekort aan kolen en aardappelen op te lossen. Door de ingewikkelde combinatie van overheidsoptreden en particulier initiatief liet de uitvoering van de wet echter al gauw te wensen over. Naast de gemeenten waren talloze plaatselijke comités aan het werk, waardoor een gecoördineerde aanpak nauwelijks van de grond kwam. In februari 1917 kwam het daadwerkelijk tot rantsoenering van een reeks producten.⁵⁹ Producten als brood, suiker, koffie en thee gingen op de bon. Dat betekent niet dat er sprake was van

hongersnood, wel dat Nederlanders moesten leven met schaarste.

Gemeenten gingen adviezen aan burgers geven hoe ze met tekorten om konden gaan. In Utrecht werden cursussen gegeven voor huisvrouwen over goedkope en gezonde voeding. Gebruik van de hooikist werd aangeraden om eten met weinig brandstof toch gaar te krijgen. De Volksbond tegen drankmisbruik organiseerde een ‘Voordracht voor Gehuwde Vrouwen uit den Burgerstand over het Gebruik van de Hooikist en het Gaarmaken in Kranten’. Dat veel arbeiders en hun gezinnen geen genoegen namen met dergelijke goed bedoelde adviezen bleek in het voorjaar van 1917. In het hele land vonden hongeroptochten plaats van de distributiekantoren naar het huis van de burgemeester. In de Limburgse mijnen, waar ook Belgische geïnterneerden werkten, werd gestaakt. Daar was de inzet een fatsoenlijk minimumloon, want de vakcentrales roken hun kans. Onrust alom dus, zonder dat het in eerste instantie tot scherpe confrontaties kwam.

Oproer

In juli 1917 liep het in Amsterdam alsnog uit de hand. Uitvoer van aardappelen naar Duitsland schoot Amsterdamse huisvrouwen in het verkeerde keelgat. Een menigte Amsterdammers bestormde enkele boten die gereed lagen voor vertrek. De socialistische wethouder Wibaut greep halfslachtig in.

Het Amersfoortsch Dagblad kopte: ‘De Amsterdamsche opstootjes’ en beschreef de reacties in de landelijke pers. De NRC had het over de ‘onbegrijpelijke lankmoedigheid’ van de politie. Het Nieuws van den Dag muntte de term die later stevast gebruikt werd om de gebeurtenissen samen te vatten: ‘aardappel-oproer’.

In Amersfoort bleef het voorlopig rustig. De algemene werkstaking van februari 1918 vond in de Keistad geen navolging. Van Randwijck hield de zaken goed in de gaten: ‘Morgen op veel plaatsen in den lande demonstraties voor de levensmiddelenvoorziening; hier niet, voor zoover

bekend; trouwens wij hebben ‘staat van beleg’ dus zou eventueel de milit. Autoriteit moeten optreden.’⁶⁰ Had de staat van beleg toch nog een voordeel.

Eind maart was het toch nog raak. Een groep van 400 vrouwen bestormde twee slagerswinkels.⁶¹

Ongure types

Ook de Van Randwijcks kenden zo hun zorgen. In maart 1917 hadden zij een stuk tuin erbij gekocht die deels als moestuin werd ingericht. In het laatste oorlogsjaar kwam de opbrengst ervan goed van pas. Van Randwijck schreef: ‘Dinsdag komt mijne schoonmoeder logeeren tot maandag. Ik hoop, dat zij het goed zal treffen; de tuin staat er aardig voor, behalve veel spinazie en radijs hadden wij verder bloemkool en sla. De erwten en aardappelen staan er ook goed voor.’⁶²

Verder leek de onrust in Amersfoort mee te vallen. Toch ontstond er eind juni een olopje voor het huis van de burgemeester. Het was de geijkte plek om grieven kenbaar te maken. Pal voor het huis van de hoogste gezagsdrager. Aanleiding was een aangekondigde partij vis uit IJmuiden die niet in Amersfoort aankwam. Een groep belangstellenden had voor niets staan wachten. Gravin Van Randwijck schreef daarover: ‘J. heeft ze maar eens uit laten spreken, dat werkte als een veiligheidsklep, zoodat na ruim een uur de menschen zich verspreidden. Er waren eenige zeer ongure types bij vooral onder de vrouwen, maar ze zyn toch rustig gebleven. ’t Is ook ellendig voor den menschen, ze hadden gedacht visch te kunnen krygen en hadden nu niets te eten. Men kan zich zoiets moeilijk indenken vooral met kinderen die vragen om eten en niet begrypen.’⁶³

Slot

Op 11 november 1918 was het allemaal voorbij. Na ruim vier jaar zwegen de kanonnen, waarvan het geluid bij zuidwesten wind tot in Amersfoort hoorbaar was geweest. Drie weken daarvoor had Van Randwijck nog genoteerd: ‘Wy hebben nog nooit zoo duidelijk het kanongebulder gehoord als

de laatste dagen; eergisteren nacht om een uur dreunden de ramen.’⁶⁴ Het slotoffensief van de geallieerden was op dat moment nog in volle gang.

Uit de brieven van de burgemeester blijkt dat in de provinciestad veel gebeurde tijdens de oorlogsjaren. Dat spoort met het algemene beeld: op lokaal niveau werd veel geregeld, vooral voor de voedselvoorziening en de hulp aan vluchtelingen⁶⁵. Voor een deel betrof het hier uitvoering van beleid van rijkswegen. Het gebrek aan centrale regie werd deels gecompenseerd door plaatselijke initiatieven. Een energieke burgemeester kon een sturende rol op zich nemen. Van Randwijck was daarin enerzijds modern: hij liet zich gelden als democraat die communicatie serieus nam. Anderzijds had hij er geen bezwaar tegen om de stad samen met de gemeentesecretaris te ‘bestieren’.

Direct na de wapenstilstand maakten Belgische vluchtelingen zich op voor vertrek naar het zuiden. De meeste militairen uit kamp Zeist vertrokken in de maanden december en januari. Wat nog even bleef was de voedselschaarste. Op 18 december werd nog begonnen met de distributie van rundvlees. Voor een rantsoen van 2 ons rundvlees per persoon per week waren in heel Nederland 8000 runderen nodig.

Nu de oorlog voorbij was kon de burgemeester aandacht besteden aan andere activiteiten. Bouwen op de berg, opruimen van krotten in de binnenstad. Werk genoeg voor iemand die van aanpakken hield. In de jaren die volgden zou hij zijn stad trouw blijven. Tot eind 1940 bleef hij burgemeester van Amersfoort. Hij is op 2 november 1962 in Amersfoort overleden.

⁵⁶ Stenografisch Raadsverslag 22 juni 1916. ⁵⁷ Kuijpers, 2002, p. 98. ⁵⁸ *Ibidem*, p. 100. ⁵⁹ Moeyes, 2001, p. 289.

⁶⁰ Randwijck, brief 3 maart 1918. ⁶¹ Kuijpers, 2002, p. 186. ⁶² Randwijck, brief 25 mei 1918. ⁶³ *Ibidem*, brief 24 juni 1918. ⁶⁴ Randwijck, brief 20 oktober 1918. ⁶⁵ Kraaijestein,

M., ‘Lokale noden en lokaal beleid’, in: *Leven naast de Catastrofe*, p. 75.